

Tatyana Slavova

(Bulgaria, Sofia University St. Kliment Ohridski)

On the Adverbs in the Old Bulgarian Translation of Athanasius of Alexandria's *Orations Against the Arians*

Abstract: The Old Bulgarian translation of Athanasius of Alexandria's *Orations against the Arians* has been preserved in ten Russian copies dating from the fifteenth to the eighteenth century, all of which retain the colophon of Tudor Doks, stating that the translation was made by Constantine of Preslav in 906. This article examines the adverbs used in the translation of the *Orations against the Arians* in light of the linguistic state of Old Bulgarian at the time, aiming to identify both general and idiosyncratic features. Special attention is given to distinctive aspects of Constantine of Preslav's translation technique, including adverbs characteristic of his idiolect – such as *погoдѣ* 'accordingly', *сeгдa/сѣгдa* with conclusive and modal meanings, and *онoгдa* 'at that time, then' – as well as instances of further extension, such as the addition of the particle *-ce* to the relative adverb of manner *нaкoжe*. These features are either absent from or only sparsely attested in the texts belonging to the classical corpus of Old Bulgarian manuscripts.

Keywords: *Orations against the Arians*; Athanasius of Alexandria (296/298–373); Constantine of Preslav (9th–10th c.); adverbs

Татяна Славова

(България, Софийски университет „Св. Климент Охридски“)

Към наречията в старобългарския превод на *Слова против арианите* от Атанасий Александрийски*

Старобългарският превод на *Словата против арианите* от Атанасий Александрийски (293/298–373) е осъществен през 906 г. или малко по-рано¹ от Константин Преславски – ученик на св. Методий и изявен книжовник от Симеоновия кръг. Сведения за превода се съдържат в приписката на Тудор Доксов, запазена във всички преписи:

Сиа книги благочестныа наричелыа афанасъ· повелѣнїем князѣа нашего блѣгарьска именем
сумевна прѣложи а епѣкп константи" въ словѣньскы азыкѣ отъ грѣчьска· въ лѣто ѿ начала
мирсѣ· 57· дѣ· индѣ· 7· оученикѣ сы мефoдeвѣ· архїеписѣпа моравы· напса же а тждорѣ
чърноризецѣ дохѣсовѣ· тѣмѣжде князѣмъ повелѣнѣ· на ѣстни тыча· въ лѣто 57· 7· 7· индѣ·
дѣ· идеже свѣтаа и чѣтнаа златаа црѣкы новаа сътворена естъ тѣмѣжде кнѣземѣ· в се же 860
лѣто 8сѣпе раѣ бжїи се" кнѣзѣ оцѣ въ блазѣ вѣрѣ живѣи и в добрѣ исповѣданїи га нашѣ їѣ хѣ·
великыи и чѣтныи и блгвѣрнѣи гѣ на" кнѣзѣ блѣгарскы именемъ бoриѣ· крѣтъанoгѣ" илѣа елѣ

*Това изследване е финансирано от Европейския съюз-NextGenerationEU чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект No BG-RRP-2.004-0008. This study is financed by the European Union-NextGenerationEU through the National Recovery and Resilience Plan of the Republic of Bulgaria, project No BG-RRP-2.004-0008

¹ Преводът се датира и от 902 г., ако се използва т.нар. българска летописна ера (Добрев/Dobrev 2011: 128, бел. 72).

миханъ· мѣца маѣа въ· бѣ· дѣнь· сѣботны въ·рѣ· Сѣжъ· бори· болгары· крѣти· е· · въ· лѣтѣ· етхъ· вѣхъ·ти·
во· има· оѣа· и· сѣа· и· сѣго· дѣа· минь (по преписа от РНБ, сбирка на Погодин № 968).

Преводът е едно от най-ранните и ярки проявления на богословската мисъл в новопокръстена България.

В последните години научният интерес към славянския текст на Атанасиевите слова се активизира – бяха обнародвани *Второ* (Пенкова/Penkova 2015: 166–305 по Погодиновия ръкопис от 1489 г.; Lytvynenko 2019 критическо издание²), *Трето* (Пенкова/Penkova 2016: 225–445 по Погодиновия ръкопис от 1489 г.; Lytvynenko 2021 критическо издание) и *Първо слово* (Тотоманова и др./Totomanova i dr. 2022 критическо издание). Някои от тези издания са придружени с индекси (Пенкова/ Penkova 2015: 307–397 – автор Ив. Христов; Пенкова/Penkova 2016: 447–542) или с превод на английски (Lytvynenko 2019; Lytvynenko 2021) или на съвременен български език (Пенкова/Penkova 2018: 165–263), но всички съдържат изследователска част (Пенкова/Penkova 2015: 5–153; Пенкова/Penkova 2016: 11–212; Пенкова/Penkova 2018: 9–163; Lytvynenko 2019: 353–397; Lytvynenko 2021; вж. и Славова и др./Slavova i dr. 2022a). Беше публикувано и т.нар. *Пето слово* (Penkova 2008). Особено голяма е заслугата на П. Пенкова, която първа даде тласък за обнародването и проучването на Словата след пауза от около четвърт век в изследователската традиция – нейни публикации са посветени на отклоненията от гръцкия текст в Трето слово (Пенкова/Penkova 2018a), реконструкцията на превода на Второ слово (Пенкова/Penkova 2016b), възприемането на Атанасий Александрийски в западната традиция и влиянието ѝ върху Константин Преславски (Пенкова/Penkova 2016a), реминисценциите на антиарианските творби на Атанасий Александрийски в Беседа против богомилите от презвитер Козма (Пенкова/Penkova 2019), по-късните преводи на Атанасиевите слова от Евтимий Зигавин в Паноплия Догматика през XIV в. и през 1665 г. от Епифаний Славинецки (Пенкова/Penkova 2019a; Пенкова/Penkova 2019b; Пенкова-Люеиер/Penkova-Lyuyer 2020; Пенкова/Penkova 2021).

Нейни са и първоначалните наблюдения върху наречията в превода на Второ (Пенкова/Penkova 2015: 134–135) и Трето (Пенкова/Penkova 2016: 142–144) слово. По-нататък ще представя и своята гледна точка за адвербиалните образувания в трите слова в контекста на старобългарското езиково състояние, като потърся общото и специфичното. За сравнение използвам лексикографски справочници (Востоков/ Vostokov 1–2; Miklosich 1862–1865; Срезневский/Sreznevskii 1–3; СДРЯ/SDRYA 1–12; СРЯ/SRYA 1–30; Slovník 1–4; СБР/SBR 1–2; СС/SS 1999; Бончев/Bonchev 1–2), речник-индекси и/или издания на ранни български преводни и оригинални съчинения от края на IX докъм XII в.³, както и паметници от електронния диахронен корпус на българския език (<http://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus>). Наречията, за които ще стане въпрос по-нататък, са присъщи на всички преписи и нямат други разнотечения извън правописните, така че могат да се отнесат към неоцелелия старобългарски протограф на Словата против арианите.

² Критическите издания са по всичките десет известни до момента преписа, всички руски: РНБ, сб. на Погодин № 968, 1489 г.; РГБ, сб. на Йосифо-Волоколамския манастир, ф. 113, № 437, 1488 г.; РГБ, сб. на Овчинников, ф. 209, № 791, XV в.; РГБ, сб. на Никифоров, ф. 199, № 59, XV в.; ГИМ, Син. № 20, XV в.; РНБ, Соловецка сб. № 63, XVI в.; ГИМ, Син. № 994, чети-миней за май, Успенски препис, XVI в.; РНБ, Софийска сб. № 1321, чети-миней за май, Софийски препис, XVI в.; ГИМ, Син. № 180, чети-миней за май, Царски препис, XVI в.; РГБ, сб. на Овчинников, ф. 209, № 99, XVIII в. Примерите тук се цитират по преписа от РНБ, сб. на Погодин № 968, в който текстът на трите слова обхваща следните листове: Слово 1: 6b–64b; Слово 2: 65a–134a; Слово 3: 134b–188b.

³ Вж. тук Списък на използваните речник-индекси и издания.

Като цяло те очертават картина, позната от други паметници от епохата. Най-архаични са първичните адвербативи, които не се съотнасят с други части на речта и често пъти имат неясен произход. От тях в преводния текст на Първо, Второ и Трето слово са засвидетелствани:

лбнѣ/ лбѣ веднага, оу вече, не оу още не, еште още, нѣинѣ сега, пакѣ пак, пауѣ повече, понѣ поне, дори, може би, макар, поздѣ късно, оуже/юже вече, бѣшинѣ съвсем, напълно, изобищо и др.

Прави впечатление предпочитанието на Константин Преславски към наречия от петрифицирани форми в тв. п. (ед., мн. и дв. ч.) от именни и местоименни основи и основи на числителни (също и първичното бѣшинѣ). Например често пъти адвербиални образувания от стар инструментал са местоименни наречия за количество: *тольма толкова, кольма/ кольми колко, дотолкова, ельма(жѣ) колкото повече*. Старо творително окончание имат и редица адвербиализирани форми на прилагателни имена (*малѣини накратко, вѣштѣшѣ много повече, бѣлѣшѣ много повече, бѣлѣши повече, още повече, вѣлѣши твърде, маломѣ и малѣ*⁴), особено често форми на притежателни прилагателни с наставка -ѣск-ѣ (срв. *бѣжѣскѣ според Божия закон, вѣселѣчѣскѣ по всякакъв начин, плѣтѣскѣ в плѣт, телесно, чловѣчѣскѣ като човек, по човешки и др.*). И в съвременния български език този устойчив старобългарски словообразователен модел е жив, срв. наречията на -ски и -шки < -ѣскѣ след изпадането на слабия ѣ (*плѣтски, всячески, по човешки*). Творително окончание следхожда и основи на числителни, напр. *ѣднѣж веднѣж*.

Инструментални форми на съществителни имена също се адвербиализират. Напр. рядко срещаното съществително *подѣлиѣ*⁵ *добавка, допълнение; нещо второстепенно*, познато и на УЕ с това значение⁶, в Първо слово против арианите адвербиализира формата в тв. п., ед. ч. *подѣлиѣмѣ със семантика междѣ другото, мимоходом*⁷. Друго рядко съществително с адвербиална употреба е *междина* със значение *промеждутѣк, разстояние; среда; различие* с фиксации в различни паметници⁸, включително и в УЕ като *промеждутѣк (от време)*⁹. Във Второ и Трето слово преводачът превръща в наречие предложното локативно съчетание *въ междинѣ* със значение *чрез, помежду*¹⁰, неизвестно на привлечените тук лексикографски извори.

⁴ *Маломѣ и малѣ имат значения само във фразеологизирани съчетания маломѣ вѣше малко по-горе, маломѣ прѣѣе малко по-преди, маломѣ прѣди, прѣдѣ маломѣ малко преди това, ни малѣ же не малко, съвсем.*

⁵ Среща се в КСб и по-късните Житие на Евтихий в чети миней за април, Михановичев хомилиар, Михановичев патерик.

⁶ Вж. л. 79d11 *пѣтѣ хлѣбѣ имѣахѣ тѣкѣмо. и дѣвѣ рѣбѣ. сице въ ноуждѣнѣхѣ. въ подѣлиѣ пѣрерѣа имѣ вѣша телесѣнага* (Тихова/Tihova 2012).

⁷ Вж. л. 27a11 *дѣстѣнтѣ понѣ сице подѣлиѣмѣ ѣк пѣрерѣуѣ ѣбличити „подобавя, поне мимоходом, да ги обвиняваме“.*

⁸ ККИ, СС61073, КЗлат, ЧП, Иез.

⁹ Вж. л. 175b8 *колика вѣ межи нама (преписи В Х вѣ междина, препис Г вѣ ждина!) ѿ аврама до дѣда до прѣселѣния вавилѣнска* (Тихова/Tihova 2012).

¹⁰ Вж. л. 87a7 *и нарѣѣ ѣго сѣна и слово, да томоу въ междинѣ мѣстоу вѣважштѣ „за да получи битие (да стане) чрез Него“, л. 187a16 ѣже бо кто въ междинѣ метѣѣ положить ѣтѣца и сѣна „защото ако някой бѣде поставен помежду Отца и Сина“.*

Съчетания от предлози и имена с функция на наречия са често срещани в старобългарските текстове. Добре засвидетелствани са те и в старобългарския превод на Словата против арианите. Напр.:

предлог + род. п.: *доколѣ докога, доселѣ досега, до коньца докрай, напълно, изцяло, запрява отначало, първо, най-напред, издавна отдавна, открай време, извънъ извън, искони в началото;*

предлог + дат. п.: *по истинѣ наистина, по малюу скоро, по правдѣ справедливо, постепенно, по рядуу последователно, поред;*

предлог + вин. п.: *въ мало скоро, постепенно, въ ... мѣсто вместо, вънезапж внезапно, въ правдѣ наистина, действително, въ слѣдѣ след, въ твърдѣ твърдо, на протнвѣно точно обратно;*

предлог + мест. п.: *въ коупѣ вкупом, заедно, въ кратѣцѣ накратко, въ малѣ накратко, послѣдн след това, впоследствие;*

предлог + тв. п.: *съ правдож наистина, действително.*

Някои от адвербиализираните предложни съчетания в превода на епископ Константин наред със старите си падежни окончания получават и дублетна флексия -ѣ, напр.

въкоупѣ и въкоупъ, послѣди и послѣдѣ, вънезапж и вънезапъ.

Може да се каже, че честата употреба на наречия с окончание -ѣ (стари -i-основи), образувани предимно от прилагателни имена, е лично преводаческо предпочитание, за разлика от общото старобългарско състояние, отличаващо се с по-малка фреквентност на този адвербиален модел. Например в паметниците от т. нар. класически канон има тридесетина наречия на -ѣ, включително и с префиксация (СБР/SBR 1–2; вж. и Граматика/Gramatika 1991: 320), а в превода на Атанасиевите слова наречията от този тип са тринадесет, срв.

вънезапъ внезапно, въкоупъ вкупом, въспрь горе, облишъ излишно, напразно, окръсть наоколо, особѣ отделно, отъврѣнь обратно¹¹, отънждѣ изобицо, съвсем, погодѣ съответно, понждѣ по необходимост, послѣдѣ после, правѣ право, правилно, оудобѣ удобно, лесно.

Особено внимание заслужава наречието *погодѣ съгласно, съответно* за гр. ἀκολούθως със същото значение, което се среща в трите слова¹² и в т.нар. Четвърто¹³ и Пето слово¹⁴, също превод на Константин Преславски като част от комплекта книги *благочыстныѣ наричємыѣ аѣанасѣ* според приписката на Тудор Доксов. С тази семантика наречието *погодѣ* не се открива в нито един друг славянски паметник с ранна хронология (Miklosich 1862–1865: 589; СРЯ/SRYA 15: 191, СДРЯ/SDRYA 6: 486 и др.). Старобългарската практика е гр. ἀκολούθως да се предава с *въ слѣдѣ* (М, А, О Йо 20: 6;

¹¹ Това наречие е сред малкото, образувани от глаголни основи.

¹² Л. 64b2 *погодѣ* ἀκόλουθον, л. 122b9 *погодѣ* ἀκόλουθως, л. 130a16 *погодѣ* ἀκόλουθον, л. 134b26, 136b22, 137b18, 161a2, 162a14, 187b21 *погодѣ* ἀκόλουθως.

¹³ Всъщност Окръжно послание до епископите на Египет и Либия, л. 206b *погодѣ* всѣкъ на нѣ ѡного речеѣ.

¹⁴ Всъщност VII хомилия за Пасха (Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα 7) *Посѣланиѣ о праздницѣ пасхѣ*, вж. Penkova 2008; Славова/Slavova 2022.

ЃSI: 285). Доколкото наречието *погодѣ* в значение *съгласно*, *съответно* се намира само в преведените от епископ Константин Атанасиеви слова, можем да приемем, че то е било присъщо на идиолекта на книжовника. Неговата семантика е в синхрон със семантиката на съществителното *погодиѣ съответствие*, следване за гр. ἀκολουθία *следване* в текста на Първо и Трето слово.¹⁵ Сред привлечените тук лексикографски извори няма друг паметник, който да приписва такава семантика на *погодиѣ*, доколкото лексемата е известна единствено със значение *благоприятно време, по пътен вятър* (Miklosich 1862–1865: 589; СДРЯ/SDRYA 6: 486, СРЯ/SRYA 15: 191 и др.). Обичайно в ранната славянска писменост (*Супр*, *СЕ*, *УК*) ἀκολουθία се превежда с *възраждане, порадие, чинѣ, молитва*, ἀκόλουθος – с *въ слѣдѣ, ἀκόλουθον* – с *послѣдѣство* (ЃSI: 285), но никога с *погодиѣ*.

От именни основи се образуват и наречия с окончание -ѣ (мест. п., ед. ч.), които в славянския текст на Словата против арианите са слабо представени, вж.

горѣ *горе*, годѣ *угодно*, добрѣ *добре*, долѣ *долу*, зълѣ *зле, лошо*, нагодѣ *сгодно*, низъцѣ *унизително*, трѣбѣ *нужно, необходимо*, хоудѣ *зле*, явѣ *явно, открито*.¹⁶

В класическите старобългарски паметници отимени наречия на -ѣ се срещат сравнително рядко¹⁷ с изключение на *Супр*, в който са често засвидетелствани (само там *прилежнѣ, простѣ, простѣе, невидомѣ, кротъцѣ, сладъцѣ* и др., Вайан/Vayan 1952: 239).¹⁸

Най-разпространени както в старобългарски, така и в превода на епископ Константин, са наречията, формирани от качествени прилагателни с окончание -о (след меки съгласни -ѣ), петрифицирани форми за вин. п., ед. ч., ср. р. По-нататък ще разгледам някои редки адвербиални образувания от този модел, които липсват в паметниците от т. нар. старобългарски канон (включително и съответните прилагателни) и/или рядко се срещат в други текстове от епохата.

Характерно за идиолекта на преводача е наречието *незавонтѣно без заобикалки*, *направо* за гр. ἀπολελυμένως *абсолютно, безусловно* (л. 152b6 *аште бѣ прѣсто и незавонтѣно би рѣклѣ*), което е непознато на старобългарската книжнина според привлечените тук лексикографски извори. Само два паметника, които са с преславско потекло, пазят прилагателно *завонтѣ/завонѣ извит, криволичещ* (Срезневский/Sreznevskii 1: 902, Miklosich 1862–1865: 206¹⁹, СРЯ/SRYA 5: 156). Единият е *Шест*, където се употребяват прилагателните *завонѣ* σκολιός *извит, криволичещ* (л. 96b27 относно лъкатушешите пътища на морската вода) и *завонтѣ* σκολιός (л. 62d21 относно слуховия канал, извит като брод), а също и съществителното от същия корен *завон* (л. 104d21, 83c4 относно виещите се филизи или стъбла) (Aitzetmüller 2, Aitzetmüller 3). Вторият паметник с фиксация на прилагателното *завонтѣ* εἰλικιῶδες, σκολιός е *ССб1073* (л. 259a11 относно спираловидната гробницата на Сара, л. 257c17 относно извитото настрани хранилище на

¹⁵ Вж. л. 63b12 *погодиѣ* ἀκολουθία, л. 142a5 *погодиѣ следване* ἀκόλουθον *съгласуван*.

¹⁶ По-подробно вж. Илиева/Ilieva 2018: 298.

¹⁷ Вж. двадесетината форми *горѣ, добрѣ, достоинѣ, законнѣ, зимѣ, зълѣ, известнѣ, лъзѣ, любезнѣ, лютѣ, мждрѣ, нагодѣ, поздѣ, равнѣ, свѣтълѣ, строинѣ, оудобнѣ, хоудѣ*.

¹⁸ Ще добавя още *безгодиѣ преждевременно, вестоуднѣ безсрамно, богочестивѣ благочестиво, грьдѣ страшно, дръзѣ дръзко, крѣпѣ крепко, свонствнѣ особено, най-вече, оучастнѣ особено, специално* и мн. др.

¹⁹ Миклошич посочва и по-късния Михановичев миней, сръбски ръкопис от XVI в.

Соломон) (Симеонов сборник/Simeonov sbornik 2: 58; Симеонов сборник/Simeonov sbornik 3: 1181, 1184).

С преславската книжнина свързва превода на Словата против арианите и рядкото наречие *недръжно* *страхливо* οὐ τολμηρός, което е известно (като *дръжно* *смело*) единствено на тълковния пророчески текст с бележката на поп Упир Лихий (Miklosich 1862–1865: 179; Срезневский/Sreznevskii 1: 777)²⁰; не се открива и прилагателно *дръжнѣ*. Сред по-редките адвербативи в славянския текст на Словата ще посоча *притѣчнѣ* в (*чрез*) *притчи*, *иносказателно* (л. 103a10, 105a13, 108a9, 127b2, 126b18), засвидетелствано и в УЕ (л. 151b9 без гр., Тасева и др./Taseva i dr. 2024), *ПЗлат* слово 3, Троицки сборник от XII–XIII в., Хроника на Георги Амартол (Срезневский/Sreznevskiy 3: 1483; СДРЯ/SDRYA 8: 611)²¹, и *пърнѣ* *спорно*, *съмнително* ἀμφίβολος (л. 21a10), което се открива само във вариант *пърнѣ* в *13ГрБ* и в превода на 16-те слова на Григорий Богослов от XIV в. (СДРЯ/SDRYA 9: 388).²²

Прави впечатление присъствието на наречия, формирани от адективизирани страдателни причастия с наставка -ѣн- с качества на прилагателни, срв.

притѣканѣ 156b15 *за сравнение*, *паралелно* *παράλληλου*, *разлаганѣ* 57b1 *различаващо*, *за различаване* *διακριτικῶς*, *сълаганѣ* 57a27 *сравняващо*, *за сравнение* *συγκριτικῶς*, *съчетанѣ* 58a15 *сравнително* (*в сравнителен план*) *συγκριτικῶς*, *хотѣнѣ* 187a1 *желателно* *θελητόν*.

Тези наречия липсват в използваните тук лексикографски източници.²³ В същото време глаголите, от които те са формирани, а и техни деривационни вериги²⁴ се употребяват от епископ Константин в превода на Словата, поради което с голяма степен на вероятност можем да предположим, че наречията *притѣканѣ*, *разлаганѣ*, *сълаганѣ*, *съчетанѣ* и *хотѣнѣ* са негови индивидуални словотворчески решения. Още повече,

²⁰ В ЕК и ДПК има наречие *дръжо* (Максимович/Maksimovich 2010: 72; Милтенев/Miltenev 2006: 539).

²¹ Прилагателното *притѣчнѣ* е добре познато на старата славянска книжнина, вж. ПМК, Климентово слово Наставления за празници (Христова/Hristova 1994: 211; Slovník 3: 319); ССб1073, Хроника на Георги Амартол, Изборник от 1076 г., ПА и др. (Miklosich 1862–1865: 685; Срезневский/Sreznevskii 3: 1484; Симеонов сборник/Simeonov sbornik 2: 138).

²² Прилагателното *пърнѣ* е с множество фиксации в старата славянска книжнина, вж. Бог (л. 236, 36a, Sadnik 1983: 176), 13ГрБ, Лобковски паримийник (Slovník 33: 517), библийските книги Числа 20:13, Йоил 3:14, Изход 22:9 и др. (Miklosich 1862–1865: 758; Срезневский/Sreznevskii 3: 1773).

²³ Съответните изходни глаголи са регистрирани в ранната старобългарска книжнина, вж. напр. *притѣкати* *сравнявам*, *оприличавам* в УЕ (л. 213сб *παράβλλω* (Тасева и др./Taseva i dr. 1: 490), ССб1073 (Симеонов сборник/Simeonov sbornik 2: 138), 13ГрБ, КЗлат, ЧП 72:20 тълк., ККИ (Miklosich 1862–1865: 685–686; Срезневский/Sreznevskiy 2: 1484; СРЯ/SRYA 20: 61), ДПК (Милтенев/Miltenev 2006: 552), Иез (Илиева/Ilieva 2013: 350) и др. Вж. *разлагати* *разединявам*; *разглеждам* *отделно* в 13ГрБ (Будилович/Budilovich 1875: л. 336 γ), сръбската Александрия и др. (Miklosich 1862–1865: 777; СДРЯ/SDRYA 10: 119; СРЯ/SRYA 21: 200). Вж. *сълагати* *слагам*, *съединявам*, *съставям* в З, М, Сав, О, Супр, Написание за правата вяра, Бог и Шест, ССб1073, Хроника на Георги Синкел, Успенски сборник и др. (Miklosich 1862–1865: 930–931; СБР/SBR 2: 823; СРЯ/SRYA 25: 62–63, Slovník 40: 281–282, Sadnik 1983: 207; Тотоманова/Totomanova 2008: 371; Aitzetmüller 7: 372); с голяма честотност са *съчетати* и *хотѣти*.

²⁴ Вж. *притѣкати* 98a11, *притѣканѣ* 83a11, 30a20, 94a17; *разлагати* 60a2, 56b26, 105a2; *сълагати* 68b8, 84a20, *сълагаемѣ* *συγκρινόμενος* 61a15, *сълаганѣ* *σύγκρισις*, *сύνταγμα* 59a1, 9a22, 85a20; *съчетати* 58b5, 58a24, 31b2, 58a17, 51a21, 58b9, 67b20, 141a8, 144a4, 154b10, *съчетанѣ* 58b4, 16b13, *съчетанѣ* 127b17; *нехотѣнѣ* 186b22, *хотѣнѣ* 187a6, *хотѣнѣ* 92a27.

следва да имаме предвид, че той и в трите слова изключително често си служи със страдателни причастия в инфинитивни и причастни конструкции (Тотоманова/Totomanova 2024). Употребата на цитираните по-горе наречия невинаги е предизвикана от гръцкия текст (напр. при *притъканыно* и *хотѣньно*), което издава творческо отношение, живо езиково чувство и използване на актуални за старобългарския език граматични изразни средства (адективизация и адвербализация).

Малко на брой са наречията, произлизащи от числителни имена, напр. формите за ср. р., ед. ч. на редните числителни *пръвоѣ* 13a14, 33b19, 34a27, 66a4, 81b25, 109a3, 13, 14b26, 115a14 и *вътороѣ* 46a17, 66b16, 17. Вж. и *ѣдиначе* 7b18, 17b1, 18b3, 30b15, 42b5, 64a5 и *ѣдинако* 83a4. Епископ Константин означава кратност чрез застиналите инструменти в ед. ч. *ѣдиноѡжъ веднѡжъ* 22a13, 34b6, 37b16, 73b5, 134b1, 159b11, 183a1, 184a25 и в мн. ч. *дѣвашѣди* 137a3; вж. и *мѣногашѣдѣ* *многократно* (16 употреби) и *ѣлишѣдѣ* *колкото пъти* 64b2. Всички наречия от основи на числителни в превода на епископ Константин кореспондират със старобългарското езиково състояние с тази разлика, че той не си служи с наречия на *-ициѡжъ* и *-кратѣ*.

Има обаче две местоименни наречия, формирани с наставка *-гѣда*, които липсват в класическия старобългарски корпус, рядко са засвидетелствани извън него и имат специфики в своята семантика. Това важи особено за наречието *сѣгѣда/ съгѣда*, употребено 60 пъти в Словата против арианите, но не с темпорална семантика *сега*, а със заключително значение *следователно, наистина, по същия начин, всъщност, в такъв случай* или с модално значение за изразяване на възможност *вероятно, може би, при условие че* срещу различни гръцки наречия и съюзи²⁵ в различни синтактични позиции (Тотоманова/Totomanova 2021). Голямата фреквентност на този адвербатив трябва да се обвърже със сложната богословска материя на съчинението, натоварена със заключителни изречения, обобщения, логически следствия и всевъзможни интелектуални и емоционални елементи, изразяващи отношението на автора (респ. преводача) към достоверността на изказването. Извън Константиновите съчинения заключителното и модално наречие *сѣгѣда* се открива само в още два паметника: *ЧП* (*възможно, вероятно, очевидно, действително*; вж. примерите у Востоков/Vostokov 2: 169; Горский, Невоструев/Gorskiy, Nevostuev 1859: 40; Тотоманова/Totomanova 2021: 13.) и *КЗлат* (*тогава, наистина*)²⁶, а темпоралното значение се пази в *БГВ* (*тогава*), *ПЕС* (една употреба *сега*) и Архивския хронограф (л. 27с *сѣгѣда... ѡвогѣда* *поякога, от време на време*, фрагмент от Хрониката на Георги Амартол) (Miklosich 1862–1865: 834; Срезневский/Sreznevskiy 3: 320; Slovník 3: 51; СРЯ/SRYA 16: 16; Aitzetmüller 1990: 448; Георгиева/Georgieva 2003: л. 57г4). Предпоставка за избледнялото темпорално значение на *сѣгѣда* е конкуренцията с *нѣинѣ*, но най-вече превръщането на системата на показателните местоимения от троична в двоична с доближаването на маркирания за близост корен *с-* до немаркирания корен *т-*, чийто

²⁵ Вж. *εἰκότως* *съответно, както трябва*; *εἰκός* *вероятно, наистина*; *ἵσως* *по същия начин, съответно*; *τάχα* *тогава, в такъв случай*; *ἄν* *в такъв случай, при условие че*; *ἄρα* *наистина, не може* и др. (Тотоманова/Totomanova 2021).

²⁶ Л. 57г4 *аще бѣхѣ ꙗко мнѣ дажѣ. и въ моиѣ клѣти положи. сѣгѣ срамѣ бѣ ꙗко мѡѡ.* Словото е № 74 от кратката редакция и № 100 от пространната редакция на Златоуструя.

дериват с наставка -о-ГДА още в старобългарски започва да се употребява за привличане на вниманието към заключението (Тотоманова/Totomanova 2021: 23).

За разлика от **сѣгда**, другото характерно за старобългарския превод на Словата местоименно наречие **онѣгда** е съхранило темпоралното си значение *по онова време, тогава* в съответствие с гр. *τότε* със същото значение (8 употреби).²⁷ Среща се още в няколко паметника: *БГВ (поякога, веднѣж Slovník 23: 544–545), СС61073* (л. 148d27 *ἐκεῖνης когато, в този случай*, Симеонов сборник/Simeonov sbornik 3: л. 148d27) и в Златоустово слово за честния кръст в Успенския сборник (л. 201в30 *някога*, Успенски сборник/Uspenski sbornik 1971) (Miklosich 1862–1865: 506 **онѣгда**; СДРЯ/SDRYA 6: 130; СРЯ/SRYA 12: 376). С малки изключения лексикографските наръчници не го регистрират – наречието липсва в речниците на Востоков/Vostokov 1, Бончев/Bonchev 1, Миклошич отразява **онѣгда** в късни сръбски паметници (Miklosich 1862–1865: 506), а Срезневски привежда само **оно**, **онѣдѣ** *неотдавна* в Повесть временных лет (Срезневский/Sreznevskiy 1: 672). Наречието липсва и в описанието на Горски и Невоструев (Горский, Невоструев/Gorskiy, Nevostuev 1859: 32–43) и в старобългарските граматика, само Вайан го споменава с пример от Словата против арианите (Вайан/Vayan 1952: 243).

Морфемната структура на **онѣгда** е прозрачна – местоименен показателен корен **он-** и суфикс **-гда**, както в останалите наречия за време от показателен корен **тогда**, **сѣгда**, **овѣгда**, **инѣгда**, въпреки мнението на ЭССЯ/ESSYA 32: 86–87 за първоначално **onoda* със суфикс *-da*, разширен до *-gъda, къda*. Запазването на наречието за време **онѣгда** в превода на Словата против арианите може да се обвърже със загубената темпорална семантика на **сѣгда** и трансформирането на показателната местоименна система от троична (**т-**, **с-**, **он-**) в двоична (**т-**, **он-**). Защото след „оттеглянето“ на **сѣгда** от местоименните наречия за време на **-гда**, другите два местоименни корена (**т-** и **он-**) е трябвало да укрепят позиции, което е станало чрез наречията **тогда** *тогава* и **онѣгда** *тогава, по онова време*, наред с **овѣгда** *поякога ... поякога; веднѣж ... друг път* и **инѣгда** *някога*.

Старобългарският превод на Словата включва още следните местоименни наречия, познати на старобългарското езиково състояние:

1. За място: от показателен корен (**сѣдѣ** *тук*, **отѣтъждѣ** *оттам*, **тоѣниждѣ** *тук*), от анафоричен корен (**идѣже** *където*, **вѣтънѣждѣ** *отвѣн*), от въпросителен корен (**къдѣ** *къде*, **отѣкъждѣ** *откъде*, **камо** *накъде*), от обобщителен корен (**всѣждѣ** *навсякъде*, **овѣждѣ** *от двете страни*), от отрицателен корен (**никѣдѣже** *никъде*), от неопределителен корен (**нѣкъдѣ** *някъде*).
2. За начин: от показателен корен (**сице** *така*, **таждѣ** *по такъв начин*, **тако** *така*, **инако** *иначе*, **иначѣ** *иначе*), от анафоричен корен (**іако**, **іакоже**, **іакоже** *както*, **като**), от въпросителен корен (**како** *как*), от отрицателен корен (**никакоже** *никак*), от неопределителен корен (**нѣкако** *някак*), от обобщителен корен (**овѣіако** *и в двата случая*, **всѣѣко** *всячески*).
3. За време: от показателен корен (**тогда** *тогава*, **овѣгда** *веднѣж*, **някога**, **инѣгда** *някога*), от анафоричен корен (**ѣгда** *когато*, **отѣнѣлиже** *откогато*), от

²⁷ Вж. **онѣгда** 13^a1, 60^b19, 61^b19, 156^b12, 167^b9, 174^a17, **онѣгда*** 60^b25, **онѣгда** 132^a12.

въпросителен корен (коли *някога*, *къгдa кога*), от неопределителен корен (*нѣкогда* *някога*), от отрицателен корен (*николиже* *никога*).

4. За количество: от показателен корен (*тольма* (до)толкова), от анафоричен корен (*ѣлно колкото*, *ѣлма(же)* *колкото повече*, *неже(ли)* *отколкото*, *нѣгли може би*), от въпросителен корен (*кольма/ кольми колко*, *колико колко*, *до коли до колко*), от неопределителен корен (*нѣколико* *няколко*).

Сред тях внимание заслужават десетината употреби на относителното наречие за начин *ѣкоже*, разширено и усилено с формант *-сѣ*.²⁸ Процесът е аналогичен на укрепването с частиците *сѣ* (и *то*) на относителното местоимение. Извън Словата против арианите вариант *ѣкожесѣ* е засвидетелстван в *Сунр* (11 употреби), *Шест* (59 употреби), *ССб1073* (Славова/Slavova 2005; Славова/Slavova 2025).²⁹

Редица компаративни форми на прилагателни за ср.р., ед.ч. имат адвербиална употреба, вж.

вѣшѣ 15115, *вѣштѣ* 22b26, 31a21, 34b19, 37b3, 41a12, 143a1, 164b13, 171a14, *мѣнѣ* 8^b25, 19^b4, 19^b12, 44^b27, 83a7, 92a3, 118b8, 161a26, 114b20, 116a19, 123a23, *пачѣ* (над 200 употреби), *прилѣжнѣ* 138a3, *присносѣштѣнѣ* 83b5, *простѣ* 153b11, *прѣвѣ* (над 90 употреби), *старѣ* 116b14, 116b17, *тврѣдѣ* 151a20, *оуѣ* (28b11, 36b6, 57a5, 87b24, 96a22, 122b23, 123a3, 123a7, 173a14), *ѣснѣ* 170b21, 172b26.

Понякога сравнителната степен допълнително се подчертава с наречието *пачѣ повече*, напр. *истовѣ пачѣ* 36b 23, *сѣврѣшѣнѣ пачѣ* 153b13.

Наречие в суперлатив се означава чрез формата за ср.р., ед.ч. на прилагателни в положителна степен с представка *прѣ-*, като не е задължително те да предават гръцки суперлативи, вж.

прѣсѣло *премногo*, *прекалено* *ὑπερλίαν* 154^a26, *прѣславѣно* *удивително*, *невероятно* *παράδοξος* 47^b12.

Епископ Константин никога не си служи с наречие в превъзходна степен, формирано от сравнителната степен и частицата *нан-*, макар че в *УЕ* използва еднократно *нанстрашнѣ* *φρικωδέστερον* 135c20. Подобни адвербиални употреби, макар и единични, има в класическите старобългарски паметници (*наивѣштѣ* *Сунр*, *наиболѣ* *СЕ*, *наипачѣ* *Сунр*, *СПс*, *ЕАп*, *наискорѣ* *КСб*), а извън тях и в *Шест* (*наиболѣ*), *Иез* (*наигнѣснѣ*), *БГВ* (*наипачѣ*, *наиболѣ*) и др.

В своята цялост наречията в славянския текст на Словата против арианите се вписват в старобългарската книжовна практика. От една страна, те допълват знанието за

²⁸ Вж. л. 29a18 *ѣкожесѣ* *нѣкто* *слѣньце* *видѣ*, 29b26 *ѣкосѣ* *древодѣла* или *нѣкотѣрын* *корѣблѣдѣлатель*. *ничѣсѣ* не *могы* *сѣтворити*, 40a2 *ѣкосѣ* *нѣчѣ* *мѣдро* *глаголѣштѣ*, 54a2 *ѣкосѣ* *рѣшти* *ѣсть* *ѣко* *добродѣтельный* *лѣжитѣ*, 97b13 *ѣкосѣ* *прѣкѣ* *прѣгы*. *сѣдѣ* *во* *гнѣвѣнѣ* *вывѣштѣ*, 130a1 *ѣкосѣ* *вѣхѣчи* *прѣждѣрѣ*, 131b20 и *ѣкожесѣ* *нѣкотѣрын* *цѣсарѣвѣ* *сынѣ*, 134b13 *ѣкосѣ* *ѣблиани* *ѣдомѣ* *зѣминѣ*, 137b1 *рѣзвѣ* *ѣже* *глаголетѣ* *сѣ* *отѣцѣ*, *ѣкожесѣ* *бѣ*, и *вѣ* *вѣ* *слово*, 149a26 *ѣ* *лѣкавѣхѣ* *ѣкосѣ* *запрѣштѣштѣ*. Първите четири примера са посочени от Дограмаджиева/Dogramadzhieva 1984: 113.

²⁹ Вж. също *ѣкосѣ* в *М* и *З* (по една употреба), *Сунр* (4), *СЕ* и *Шест* (по една употреба) (Дограмаджиева/Dogramadzhieva 1984: 112). В Словата против арианите такъв вариант липсва, както и вариант *ѣкожетѣ*.

старобългарското състояние, а от друга страна, осветляват специфични страни от преводаческата практика на Константин Преславски. Адвербативите следват устойчиви словообразователни модели от ранния период на книжовния език. Местоименните наречия пазят следи от старинен пласт, който личи при наречията за количество с наставки *-ма/-ми* (*тольма, ельма, кольма/ кольми*), за място с наставки *-де* (*съде, къде, нѣкъде, никъде*), *-амо* (*камо*) и *-ждоу* (*отѣтъждоу, вѣтъѣждоу, въсѣждѣ, овождоу*), за време с наставка *-оли* (*коли*).³⁰ Особено ценни за възстановяване на цялостната система на местоименните наречия за време са две от тях, които липсват в класическия старобългарски корпус и рядко се срещат извън него – *сѣгда/ съгда* със заключително и модално значение и *онѣгда* с темпорална семантика *по онова време, тогава*. Безспорно те са характеристики от идиолекта на преводача, каквато е и употребата на семантичния хапак *погѣдѣ съгласно, съответно*, присъщ само на преведените от епископ Константин Атанасиеви слова. Сред личните му предпочитания са наречията от петрифицирани форми в тв. п. (и в трите числа, от именни и местоименни основи и основи на числителни) и наречията с окончание *-ѣ* (стари *-і-основи*), образувани предимно от прилагателни имена, за разлика от старобългарското езиково състояние, където този адвербиален модел е със сравнително ниска фреквентност.

Очаквано най-честотни, както при всички старобългарски паметници, са адвербиалните образувания от качествени прилагателни с окончание *-ѣ/-ѣ* след меки съгласни (застинали форми във вин. п., ед. ч., ср. р.). За някои от тях можем да предположим, че са резултат от лично словотворчество на преводача, доколкото са непознати на други ранни старобългарски текстове:

незавѣнтѣно без заобикалки, направо, адекватизираните страдателни причастия с наставка -ѣн- прѣтѣкѣнѣно за сравнение, паралелно, разлагѣнѣно различаващо, за различаване, сълагѣнѣно сравняващо, за сравнение, съчетѣнѣно сравнително (в сравнителен план), хотѣнѣно желателно.

Съвсем естествено при тяхната адвербиализация Константин Преславски следва актуални за епохата тенденции, без да калкира механично гръцките съответствия, които предава творчески според живата езикова струя и установените книжовни модели. Силно развитото му езиково чувство и умението му да използва словотворческите възможности на младия и необработен книжовен старобългарски език личат и в отделни адвербиализирани фразеологеми (въ *междѣнѣ* и *подѣнѣнѣ*).

Наречията в славянския текст на Словата против арианите предоставят информация и за някои развойни процеси като трансформирането на показателната местоименна система от троична в двоична, чието начало е в старобългарската епоха, а също свидетелстват за разширяване с формант *-сѣ* на относителното наречие за начин *ѣкоже*, аналогично на укрепването с частиците *сѣ/ то* на относителното местоимение като част от процеса по замяната на релативите от анафорична основа с релативи от интерогативна основа.

³⁰ Включително и без представки, срв. *ѣште коли слѣнѣ бес сиѣнѣ* 94a18, *ни гласа ѣго коли слышастѣ* 147b14.

СПИСЪК НА ИЗПОЛЗВАНИТЕ РЕЧНИК-ИНДЕКСИ И ИЗДАНИЯ

Слова на Климент Охридски (Христова/Hristova 1994), Шестоднев в превод на Йоан Екзарх (Aitzetmüller 1–7), Богословие в превод на Йоан Екзарх (Sadnik 1983), Слова на Йоан Екзарх (Иванова-Мирчева/Ivanova-Mircheva 1971), Златоструй от XII в. (Георгиева/Georgieva 2003), архаичната част от 45 слова на пълния Златоструй (Димитрова/Dimitrova 2016), Симеонов сборник по Светославовия препис от 1073 г. (Симеонов сборник/Simeonov sbornik 1–3), Изборник от 1076 г. (Мушинская, Мишина, Голышенко/Mushinskaya, Mishina, Golyshenko 2009, 1), Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел (Тотоманова/Totomanova 2008), Паренесис на Ефрем Сирин (Aitzetmüller 1990), Пандекти на Антиох (Popovski 1999), Беседа против богомилите на Презвитер Козма (Давидов/Davidov 1976), Княжи изборник (Федер/Feder 2008), Сборник с 13 слова на Григорий Богослов (Будилович/Budilovich 1875), Чудовски псалтир с тълкуванията на Теодорит Кирски (Погорелов/Pogorelov 1910), Въпроси и отговори към княз Антиох (Федер/Feder 2016), Слова на Петър Черноризец (Павлова/Pavlova 1994), Диалози на Псевдо-Кесарий (Милтенов/Miltenov 2006: 534–563), Ефремовска кръмчая (Максимович/Maksimovich 2010), старобългарския превод на Книга на пророк Иезекиил (Илиева/Ilieva 2013), старобългарския превод на Книга на Дванадесетте пророци (Златанова/Zlatanova 1998), Тълкувание на Книга на пророк Даниил от Иполит Римски (Илиев/Iliev 2017: 389–616), Григоровичев паримейник (Ribarova 2014)

СЪКРАЩЕНИЯ

<i>А</i>	Асеманиево евангелие
<i>БГВ</i>	Беседи върху Евангелието на Григорий Велики
<i>Бог</i>	Богословие в превод на Йоан Екзарх
<i>БГВ</i>	Беседи върху Евангелието на папа Григорий Велики
<i>ДПК</i>	Диалози на Псевдо-Кесарий
<i>ЕК</i>	Ефремовска кръмчая
<i>ЕАп</i>	Енински апостол
<i>З</i>	Зографско евангелие
<i>Иез</i>	тълковен превод на Книга на пророк Иезекиил
<i>КЗлат</i>	Кратък Златоструй
<i>ККИ</i>	Катехизиси на Кирил Ерусалимски
<i>КСб</i>	Клоцов сборник
<i>М</i>	Мариинско евангелие
<i>О</i>	Остромирово евангелие от 1056–1057 г.
<i>ПА</i>	Пандекти на Антиох по преписа от XI в.
<i>ПЕС</i>	Паренесис на Ефрем Сирин
<i>ПЗлат</i>	Пространен Златоструй
<i>ПКМ</i>	Похвала за Кирил и Методий
<i>Сав</i>	Савина книга
<i>СЕ</i>	Синайски евхологий
<i>СПс</i>	Синайски псалтир
<i>ССб1073</i>	Симеонов сборник по преписа от 1073 г.
<i>Супр</i>	Супрасълски сборник
<i>13ГрБ</i>	сборник с 13 слова на Григорий Богослов
<i>УЕ</i>	Учително евангелие на Константин Преславски
<i>УК</i>	Устюжка кръмчая
<i>ЧП</i>	Чудовски псалтир с тълкуванията на Теодорит Кирски
<i>Шест</i>	Шестоднев в превод на Йоан Екзарх

ЛИТЕРАТУРА

- Бончев 2002–2012 (1–2): *Бончев, Ат.* Речник на църковнославянския език. Т. 1. София: Изд. НБКМ „Св. св. Кирил и Методий“, 2002; Т. 2. София: Изд. НБКМ „Св. св. Кирил и Методий“, 2012 (Bonchev 2002–2012 (1–2): *Bonchev, At.* Rechnik na tsarkovnoslavyanskiya ezik. T. 1. Sofia: Izd. NBKM „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2002; T. 2. Sofia: Izd. NBKM „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2012).
- Будилович 1875: *Будилович, А.* XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Императорской Публичной библиотеки XI века. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук (Budilovich 1875: *Budilovich, A.* XIII slov Grigorija Bogoslova v drevneslavjanskom perevode po rukopisi Imperatorskoj Publichnoj biblioteki XI veka. Sankt Peterburg: Imperatorskaja Akademiya nauk).
- Вайан 1952: *Вайан, А.* Руководство по старославянскому языку. Москва: Иностранная литература (Vajan 1952: *Vajan, A.* Rukovodstvo po staroslavjanskomu jazyku. Moskva: Inostrannaja literatura).
- Востоков 1858–1861: *Востоков, А.* Словарь церковно-славянского языка. Т. 1–2. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук (Vostokov 1858–1861: *Vostokov, A.* Slovar' tserkovnoslavjanskogo jazyka. T. 1–2. Sankt-Peterburg: Imperatorskaja Akademiya nauk).
- Георгиева 2003: *Георгиева, Т.* Златоструй от XII век. Силистра: Изд. РИТТ (Georgieva 2003: *Georgieva, T.* Zlatostruy ot XII vek. Silistra: RITT).
- Горский, Невоструев 1859: *Горский, А. В., К. И. Невоструев.* Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Отд. 2. Писания святых отцов. Ч. 2. Москва: Синодальная типография (Gorskij, Nevostuev 1859: *Gorskij, A. V., K. I. Nevostruev.* Opisanie slavyanskikh rukopisej Moskovskoj Sinodal'noj biblioteki. Otd. 2. Pisaniya svjatykh ottsov. Ch. 2. Moskva: Sinodal'naja tipografija).
- Грамматика 1991: Грамматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис. Отг. редактор И. Дуриданов. София: Изд. на БАН (Gramatika 1991: *Gramatika na starobalgarskiya ezik. Fonetika. Morfologia. Sintaksis. Otg. redaktor Iv. Duridanov.* Sofia: Izd. na BAN).
- Давидов 1976: *Давидов, А.* Речник-индекс на Презвитер Козма. София: Изд. на БАН (Davidov 1976: *Davidov, A.* Rechnik-indeks na Prezviter Kozma. Sofia: Izd. na BAN).
- Димитрова 2016: *Димитрова, А.* Златоструят в преводаческата практика на старобългарските книжовници. София: Авалон (Dimitrova 2016: *Dimitrova, A.* Zlatostruyat v prevodacheskata praktika na starobalgarskite knizhovnitsi. Sofia: Avalon).
- Добрев 2011: *Добрев, И.* Готски следи в българското християнство. – В: Готите. Т. 3. Нови изследвания за готското културно-историческо наследство по българските земи (2007–2010). София: Balkan Media, 110–132 (Dobrev 2011: *Dobrev, Iv.* Gotski sledi v balgarskoto hristiyanstvo. – V: Gotite. T. 3. Novi izsledvaniya za gotskoto kulturno-istorichesko nasledstvo po balgarskite zemi (2007–2010). Sofia: Balkan Media, 110–132).
- Дограмаджива 1984: *Дограмаджиева, Е.* Обстоятелствените изречения в книжовния старобългарски език. София: Изд. на БАН (Dogramadzhieva 1984: *Dogramadzhieva, E.* Obstoyatelstvenite izrecheniya v knizhovniya starobalgarski ezik. Sofia: Izd. na BAN).
- Златанова 1998: *Златанова, Р.* Книга на Дванадесетте пророци с тълкования. – В: Старобългарският превод на Стария завет. Под общата редакция и с въведение от Св. Николова. Т. 1. София: Кирило-Методиевски научен център (Zlatanova 1998: *Zlatanova, R.* Kniga na Dvanadesette prorotsi s talkovaniya. – V: Starobalgarskiyat

- prevod na Stariya zavet. Pod obshtata redaktsia i s vavedenie ot Sv. Nikolova. T. 1. Sofia: Kirilo-Metodievski nauchen tsentar).
- Иванова-Мирчева 1971: *Иванова-Мирчева, Д.* Йоан Екзарх Български. Слова. Т. 1. София: Изд. на БАН (Ivanova-Mircheva 1971: *Ivanova-Mircheva, D.* Yoan Ekzarh Balgarski. Slova. T. 1. Sofia: Izd. na BAN).
- Илиев 2017: *Илиев, И.* Тълкуванието на Книга на пророк Даниил от Иполит Римски в старобългарски превод. София: Институт по литература на БАН (Iliev 2017: *Iliev, I.* Talkuvaniето na Kniga na prorok Daniil ot Ipolit Rimski v starobalgarski prevod. Sofia: Institut po literatura na BAN).
- Илиева 2013: *Илиева, Т.* Старобългарско-гръцки словоуказател към Книгата на пророк Иезекиил. – В: Старобългарският превод на Стария Завет. Под общата редакция на Св. Николова. Т. 3. София: Симолини-94 СД (Ilieva 2013: *Ilieva, T.* Starobalgarsko-gratski slovoukazatel kam Knigata na prorok Iezekiil. – V: Starobalgarskiyat prevod na Stariya Zavet. Pod obshtata redaktsia na Sv. Nikolova. T. 3. Sofia: Simolini-94 SD).
- Илиева 2018: *Илиева, Т.* Статистически наблюдения върху старобългарския превод на Второ слово против арианите от Атанасий Александрийски. – В: Пенкова, П. Свети Атанасий Александрийски (Велики). Трето слово против арианите. Новобългарски превод от старобългарски език и коментари към превода на Константин Преславски. Т. 3. София: Валентин Траянов, 279–318 (Ilieva 2018: *Ilieva, T.* Statisticheski nablyudeniya varhu starobalgarskiya prevod na Vtoro slovo protiv arianite ot Atanasii Aleksandriyski). – V: Penkova, P. Sveti Atanasii Aleksandriyski (Veliki). Treto Slovo protiv arianite. Novobalgarski prevod ot starobalgarski ezik i komentari kam prevoda na Konstantin Preslavski. T. 3. Sofia: Valentin Trayanov, 279–318).
- Максимович 2010: *Максимович, К.* Византийская Синтагма 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе. Славянско-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели. Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft E. W. (Maksimovich 2010: *Maksimovich, K.* Vizantijskaja Sintagma 14 titulov bez tolkovaniy v drevnebolgarskom perevode. Slavjansko-grecheskij, grechesko-slavjanskij i obratnyj (slavjanskij) slovoukazateli. Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft E. W.).
- Милтенов 2006: *Милтенов, Я.* Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция. София: Авалон (Miltenov 2006: *Miltenov, Ya.* Dialozite na Psevdo-Kesariy v slavyanskata rakopisna traditsia. Sofia: Avalon).
- Мушинская, Мишина, Голышенко 2009: *Мушинская, М. С., Е. А. Мишина, В. С. Голышенко.* Изборник 1076 года. Второе издание, переработанное и дополненное. Т. 1–2. Москва: Наука (Mushinskaya, Mishina, Golyshenko 2009: *Mushinskaja, M. S., E. A. Mishina, V. S. Golyshenko.* Izbornik 1076 goda. Vtoroe izdanie, pererabotannoe i dopolnennoe. T. 1–2. Moskva: Nauka).
- Павлова 1994: *Павлова, Р.* Петър Черноризец. Старобългарски писател от X век (Кирило-Методиевски студии, 9). София: Изд. на БАН (Pavlova 1994: *Pavlova, R.* Petar Chernorizets. Starobalgarski pisatel ot X vek (Kirilo-Metodievski studii, 9). Sofia: Izd. na BAN).
- Пенкова 2015: *Пенкова, П.* Св. Атанасий Александрийски. Второ Слово против арианите (в старобългарски превод). Т. 1 (въведение и критично издание на славянския текст П. Пенкова, индекс на словоформите Ив. Христов). София: Изток-Запад (Penkova 2015: *Penkova, P.* Sv. Atanasii Aleksandriyski. Vtoro Slovo protiv arianite

- (v starobalgarski prevod). T. 1. Vavedenie i kritichno izdanie na slavyanskiya tekst P. Penkova, indeks na slovoformite Iv. Hristov. Sofia: Iztok-Zapad).
- Пенкова 2016: *Пенкова, П.* Свети Атанасий Александрийски (Велики). Трето Слово против арианите. Изследване и издание на текста. Т. 2. София: Валентин Траянов (Penkova 2016: *Penkova, P.* Sveti Atanasiiy Aleksandriyski (Veliki). Treto Slovo protiv arianite. Izsledvane i izdanie na teksta. T. 2. Sofia: Valentin Trayanov).
- Пенкова 2016a: *Пенкова, П.* Възприемането на Атанасий Александрийски в западната традиция и влиянието ѝ върху Константин Преславски в превода на Словата против арианите. – е-списание SъЛW, IV, № 8. http://www.abcdar.com/magazine/VIII/Penkova_1314-9067_VIII.pdf (Penkova 2016a: *Penkova, P.* Vazpriemaneto na Atanasiiy Aleksandriyski v zapadnata traditsia i vliyanieto i varhu Konstantin Preslavski v prevoda na Slovata protiv arianite. – e-spisanie SъЛW, IV, № 8 http://www.abcdar.com/magazine/VIII/Penkova_1314-9067_VIII.pdf).
- Пенкова 2016b: *Пенкова, П.* Към реконструкцията на превода от Константин Преславски на Второто слово против арианите от Атанасий Александрийски. – Slavia Meridionalis, 16, 311–328 (Penkova 2016b: *Penkova, P.* Kam rekonstruktsiata na prevoda ot Konstantin Preslavski na Vtoroto slovo protiv arianite ot Atanasiiy Aleksandriyski). – Slavia Meridionalis, 16, 311–328).
- Пенкова 2018: *Пенкова, П.* Свети Атанасий Александрийски (Велики). Трето Слово против арианите. Новобългарски превод от старобългарски език и коментари към превода на Константин Преславски. София: Валентин Траянов (Penkova 2018: *Penkova, P.* Sveti Atanasiiy Aleksandriyski (Veliki). Treto Slovo protiv arianite. Novobalgarski prevod ot starobalgarski ezik i komentari kam prevoda na Konstantin Preslavski. Sofia: Valentin Trayanov).
- Пенкова 2018a: *Пенкова, П.* Отклоненията от гръцки в преписите на „Трето слово против арианите“ от Атанасий Александрийски в превод на Константин Преславски. – Преславска книжовна школа. Т. 18. Шумен, 19–53 (Penkova 2018a: *Penkova, P.* Otkloneniyata ot gratski v prepisite na „Treto slovo protiv arianite“ ot Atanasiiy Aleksandriyski v prevod na Konstantin Preslavski. – Preslavska knizhovna shkola. T. 18. Shumen, 19–53).
- Пенкова 2019: *Пенкова, П.* Реминисценции от старобългарския превод на антиарианските творби на Атанасий Александрийски в Беседа против еретиците (богомилите) от презвитер Козма. – Преславска книжовна школа. Т. 19. Шумен, 103–111 (Penkova 2019: *Penkova, P.* Reministsentsiite ot starobalgarskiya prevod na antiarianskite tvorbi na Atanasiiy Aleksandriyski v Beseda protiv eretitsite (bogomilite) ot prezviter Kozma. – Preslavska knizhovna shkola. T. 19. Shumen, 103–111).
- Пенкова 2019a: *Пенкова, П.* Сербская редакция нового славянского перевода „Слов против ариан“ Афанасия Александрийского в сборнике „Разглагольник“ Гаврила Венцловича Стефановича 1734 г. – Балканско езикознание/Linguistique Balkanique, № 1, 45–58 (Penkova 2019: *Penkova, P.* Serbskaja redaktsija novogo slavyanskogo perevoda „Slov protiv arian“ Afanasija Aleksandrijskogo v sbornike „Razglagol'nik“ Gavril Ventslovicha Stefanovicha 1734 g. – Balkansko ezikoznanie/Linguistique Balkanique, № 1, 45–58).
- Пенкова 2019b: *Пенкова, П.* Сравнение между старобългарския превод на „Четири слова против арианите“ от Атанасий Александрийски и новия им средновековен превод. – В: Кирило-Методиевски четения 2019. Сборник. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 40–55 (Penkova 2019b: *Penkova, P.* Sravnenie mezhdu starobalgarskiya prevod na „Chetiri slova protiv arianite“ ot Atanasiiy Aleksandriyski

- i noviya im srednovekoven prevod. – V: Kirilo-Metodievski cheteniya 2019. Sbornik. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski”, 40–55).
- Пенкова 2021: Пенкова, П. Буквалният превод на Трето слово против арианите от Атанасий Александрийски по ръкописа на Гаврило Стефанович Венцлович в сборника Разглаголник 1732–1734 г. София: Валентин Траянов (Penkova 2021: *Penkova, P. Bukvalniyat prevod na Treto slovo protiv arianite ot Atanasii Aleksandriyski po rakopisa na Gavrilо Stefanovich Ventslovich v sbornika Razglagolnik 1732–1734 g. Sofia: Valentin Trayanov*).
- Пенкова-Люейер 2020: Пенкова-Люейер, П. Семантични и морфологични калки във втория (атонския) превод на „Четири слова против арианите“ от Атанасий Александрийски в преписа на Гаврило Венцлович „Разглаголник“ от 1734 г. – Преславска книжовна школа. Т. 20. Шумен, 329–344 (Penkova-Lyuyer 2020: *Penkova-Lyuyer, P. Semantichni i morfologichni kalki vav vtoriya (atonskiya) prevod na „Chetiri slova protiv arianite” ot Atanasii Aleksandriyski v prepisa na Gavrilо Venstlovich „Razglagolnik” ot 1734 g. – Preslavska knizhovna shkola. T. 20. Shumen, 329–344*).
- Погорелов 1910: Погорелов, В. Словарь к Толкованиям Феодорита Киррского на Псалтырь в древнеболгарском переводе. Варшава: Типография Варшавского Учебного округа (Pogorelov 1910: *Pogorelov, V. Slovar' k Tolkovanijam Feodorita Kirrskogo na Psaltyr' v drevnebolgarskom perevode. Varshava: Tipografija Varshavskogo Uchebnogo okruga*).
- СБР 1999–2009: Старобългарски речник. Т. 1. Я–Н. София; Т. 2. О–Ѹ. София: Валентин Траянов (SBR 1999–2009: *Starobalgarski rechnik. T. 1. Я–Н, 1999; T. 2. О–Ѹ, 2009. Sofia: Valentin Trayanov*).
- СДРЯ 1988–2019: Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). Т. 1–12. Москва: Русский язык (SDRJA 1858–1861 (1–12): *Slovar' drevnerusskogo jazyka (XI–XIV vv.). T. 1–12. Moskva: Russkij jazyk*).
- СРЯ 1975–2015: Словарь русского языка XI–XVII вв. Т. 1–30. Москва: Наука (SRJA 1975–2015: *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII vv. T. 1–30. Moskva: Nauka*).
- СС 1999: Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. Москва: Русский язык (SS 1999: *Staroslavjanskij slovar' (po rukopisjam X–XI vekov). Pod red. R. Tsejtlin, R. Vecherki, E. Blagovoj. Moskva: Russkij jazyk*).
- Симеонов сборник 1991: Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. 1. Изследвания и текст. Под общата редакция на акад. П. Динеков. София: Изд. на БАН (Simeonov sbornik 1991: *Simeonov sbornik (po Svetoslavoviya prepis ot 1073 g.). T. 1. Izsledvaniya i tekst. Pod obshtata redaktsia na akad. P. Dinekov. Sofia: Izd. na BAN*).
- Симеонов сборник 1993: Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. 2. Речник-индекс. Авторы: С. Богданова, В. Вълчанов, Ц. Досева, С. Иванов, Цв. Ралева, В. Христова, П. Янева. София: Изд. на БАН (Simeonov sbornik 1993: *Simeonov sbornik (po Svetoslavoviya prepis ot 1073 g.). T. 2. Rechnik-indeks. Avtori: S. Bogdanova, V. Valchanov, Ts. Doseva, S. Ivanov, Tsv. Raleva, V. Hristova, P. Yaneva. Sofia: Izd. na BAN*).
- Симеонов сборник 2015: Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. 3. Гръцки извори. Гръцки текст и изследване: П. Янева. Славянски текст, прегледан и сверен допълнително: А. Минчева, Цв. Ралева, Ц. Досева, П. Янева. София: Изд. на БАН (Simeonov sbornik 2015: *Simeonov sbornik (po Svetoslavoviya prepis ot 1073 g.). T. 3. Gratski izvori. Gratski tekst i izsledvane: P. Yaneva. Slavyanski tekst,*

- pregledan i sveren dopalnitelno: A. Mincheva, Tsv. Raleva, Ts. Doseva, P. Yaneva. Sofia: Izd. na BAN).
- Славова 2005: *Славова, Т.* Старобългарските релативи в исторически аспект. – *Palaeobulgarica*, 29, № 4, 64–74 (Slavova 2005: *Slavova, T.* Starobalgarskite relativi v istoricheski aspekt. – *Palaeobulgarica*, 29, Nr. 4, 64–74).
- Славова 2022: *Славова, Т.* Посълание о праздниѣ Пасхѣ – превод на Константин Преславски. – *Palaeobulgarica*, № 4, 683–703 (Slavova 2022: *Slavova, T.* Посълание о праздниѣ Пасхѣ – prevod na Konstantin Preslavski. – *Palaeobulgarica*, Nr. 4, 683–703).
- Славова 2025: *Славова, Т.* Нови данни за книжовния старобългарски език в Симеоновия сборник (по Светославовия препис от 1073 г.) – *Palaeobulgarica*, № 3, 31–46 (Slavova 2025: *Slavova, T.* Novi dannii za knizhovniya starobalgarski ezik v Simeonoviya sbornik (po Svetoslavoviya prepis ot 1073 g.) – *Palaeobulgarica*, 2025, Nr. 3, 31–46).
- Славова и др. 2022: *Славова, Т., А.-М. Тотоманова, Ив. Христов, П. Пенкова, И. Христов, Хр. Трендафилов, М. Тотоманова-Панева.* Атанасий Александрийски. Първо слово против арианите. Т. 2. Изследвания. София: УИ „Св. Климент Охридски“ (Slavova i dr. 2022: *Slavova, T., A.-M. Totomanova, P. Penkova., I. Hristov, Hr. Trendafilov, M. Totomanova-Paneva.* Atanasii Aleksandriyski. Parvo slovo protiv arianite. T. 2. Izsledvaniya. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“).
- Срезневский 1893–1903: *Срезневский, И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. 1–3. Санкт-Петербург: Изд. Императорской Академии наук (Sreznevskij 1893–1903: *Sreznevskij, I.* Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka po pis'mennym pamjatnikam. T. 1–3. Sankt-Peterburg: Izd. Imperatorskoj Akademii nauk).
- Тотоманова 2008: *Тотоманова, А.-М.* Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел. София: УИ „Св. Климент Охридски“ (Totomanova 2008: *Totomanova, A.-M.* Slavyanskata versia na Hronikata na Georgi Sinkel. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“).
- Тасева и др. 2024: *Тасева, Л., Д. Котова, И. Петров, Е. Дикова, П. Станковска, Г. Митов.* Учителното евангелие на Константин Преславски. Том 1: Старобългарско-гръцки речник. Том 2: Гръцко-старобългарски речник. София: Изд. на БАН (Taseva i dr. 2024: *Taseva, L., D. Kotova, I. Petrov, E. Dikova, P. Stankovska, G. Mitov.* Uchitelno evangelie na Konstantin Preslavski. Tom 1: Starobalgarsko-gratski rechnik. Tom 2: Gratsko-starobalgarski rechnik. Sofia: Izd. na BAN).
- Тихова 2012: Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски, издадено от Мария Тихова с детайлното описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ Син. 262) (*Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes*, 58). Freiburg i. Br.: Weiher, LVI– LXXVII (Tihova 2012: Starobalgarskoto Uchitelno evangelie na Konstantin Preslavski, izdadeno ot M. Tihova s detaylnoto opisanie ot E. Uhanova na nay-stariya prepis (GIM Sin. 262) (*Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes*, 58). Freiburg i. Br.: Weiher, LVI–LXXVII).
- Тотоманова 2021: *Тотоманова, А.-М.* За едно неописано в старобългарските граматики наречие за време. – В: Кирило-Методиевски четения 2020. Юбилеен сборник. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 11–27 (Totomanova 2021: *Totomanova, A.-M.* Za edno neopisano v starobalgarskite gramatiki narechie za vreme. – V: Kirilo-Metodievski cheteniya 2020. Yubileen sbornik. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 11–27).

- Тотоманова и др. 2022 : *Тотоманова, А.-М., Ив. Христов, Т. Славова, Г. Ганева, М. Тотоманова-Панева, П. Пенкова*. Атанасий Александрийски. Първо слово против арианите. Т. 1. Издание на текста. София: УИ „Св. Климент Охридски” (Totomanova i dr. 2022: *Totomanova, A.-M., I. Hristov, T. Slavova, G. Ganeva, M. Totomanova-Paneva, P. Penkova*. Atanasii Aleksandriyski. Parvo slovo protiv arianite. T. 1. Izdanie na teksta. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski”).
- Тотоманова 2024: *Тотоманова, А.-М.* Инфинитивные и причастные конструкции страдательного залога в старославянском языке. – Славянское и балканское языкознание. Палеославистика – 5. Редактор В. С. Ефимова. Москва, 285–308 (Totomanova 2024: *Totomanova, A.-M.* Infinitivnye i prichastnye konstruktсии stradatel'nogo zaloga v staroslavjanskom jazyke. – Slavjanskoe i balkanskoe jazykoznanie. Paleoslavistika – 5. Redaktor V. S. Efimova. Moskva, 285–308).
- Успенски сборник 1971: Успенский сборник XII–XIII вв. Текст. Изд. подгот. О. Князевская, В. Демьянов, М. Ляпон. Под ред. С. Коткова. Москва: Наука (Uspenski sbornik 1971: *Uspenskij sbornik XII–XIII vv. Tekst. Izd. podgot. O. Knjazevskaja, V. Dem'janov, M. Ljapon*. Pod red. S. Kotkova. Moskva: Nauka).
- Федер 2008: *Федер, У.* Кънажии изборъникъ за възпитание на канартикина. Т. 1. Увод и показалци. Т. 2. Текст. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий” (Feder 2008: *Feder, U.* Кънажии изборъникъ за възпитание на канартикина. Т. 1. Uvod i pokazaltsi. Т. 2. Tekst. V. Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy”).
- Федер 2016: *Федер, У.* Псевдо-Атанасий Александрийски. Въпроси и отговори към княз Антиох. Т. 1. Увод и показалци. Т. 2. Текст. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски” (Feder 2016: *Feder, U.* Psevdo-Atanasii Aleksandriyski. Vaprosi i otgovori kam knyaz Antioh. T. 1. Uvod i pokazaltsi. T. 2. Tekst. Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski”).
- Христова 1994: *Христова, И.* Речник на словата на Климент Охридски. София: УИ „Св. Климент Охридски” (Hristova 1994: *Hristova, I.* Rechnik na slovata na Kliment Ohridski. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski”).
- ЭССЯ (32) 2005: Этимологический словарь славянских языков. Под ред. О. Н. Трубачева. Т. 32. Москва: Наука (ESSIA (32) 2005: *Etimologicheskij slovar' slavjanskikh jazykov*. Pod red. O. N. Trubacheva. T. 32. Moskva: Nauka).
- Aitzetmüller 1958–1975: *Aitzetmüller, R.* Das Hexaameron des Exarchen Johannes. Т. 1–7. Graz: Akademische Druckanstalt.
- Aitzetmüller 1990: *Aitzetmüller, R.* Paraenesis. Die altbulgarische Übersetzung von Werken Ephraims des Syrsers. Bd. 5. Index. Hrsg. von R. Aitzetmüller (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Т. XXVI (XX, 5). Freiburg i. Br.: U. W. Weiher.
- Lytvynenko 2019: *Lytvynenko, V.* Athanasius of Alexandria, Oratio II contra Arianos. The Old Slavonic Text and English Translation by Viacheslav V. Lytvynenko (Patrologia Orientalis. Т. 56 – Fas. 3 – № 248). Turnhout: Brepols.
- Lytvynenko 2021: *Lytvynenko, V.* Athanasius of Alexandria, Oratio III contra Arianos: Old Slavonic Version and English Translation. (Patrologia Orientalis. Т. 58 – Fas. 1 – № 253.) Turnhout: Brepols.
- Miklosich 1862–1865: *Miklosich, F.* Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae: Guilelmus Braumueller.
- Penkova 2008: *Penkova, P.* On the Authorship of съланиѣ о праздницѣ пасхѣ Attributed to Athanasius of Alexandria. – Scripta & e-Scripta, Nr. 6, 279–286.

- Popovski 1999: *Popovski, J.* The Pandects of Antiochus. Vol. 3. Index verborum. Index nominum. – *Палата књигописнага*, № 31–32, 43–239.
- Ribarova 2014: *Ribarova, Z.* Paroimiaron Grigorovici. II. Lexicon. Index verborum, Skopje: Macedonian Academy of Sciences and Arts.
- ŘSI 2008: *Řecko-staroslověnský index.* Index verborum graeco-palaeoslovenicus. 1. Prolegomena. Praha: Slovanský ústav.
- Sadnik 1983: *Sadnik, L.* Des hl. Johannes von Damaskus Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes. Bd. 4. Index und rückläufiges Wörterverzeichnis zusammengestellt von R. Aitzetmüller (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes. T. 17 (V, 4). Freiburg i. Br.: U. W. Weiher.
- Slovník 1958–1996: *Slovník jazyka staroslověnského.* Lexicon linguae palaeoslovenicae (1–52). Hl. red. J. Kurz. Praha: Nakladatelství Československé Akademie věd.